

«ЧОРНОМОРСЬКА ДОКТРИНА»: ОБРАЗ І КОНЦЕПТ ЧОРНОГО МОРЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРНІЙ СВІДОМОСТІ

Україна і Чорне море пов'язані здавен, і, як тепер уже зрозуміло, нерозривно. Були періоди, коли вони віддалялись одне від одного, але незмінним було і залишається наближення. Розуміння не тільки єдності історичної, а й метафізичної приреченості на цю єдність, мабуть найбільш впевнено і радикально формулює Юрій Липа. У своїй «Чорноморській доктрині», зазначає Олег Баган, він «...обґрунтовує можливість і потребу оволодіння Чорноморським простором. Вже тільки давши географічне окреслення нашої країни, він робить висновок, що Україна призначена до цього самим Провидінням»¹. Не можемо не згадати тут ще один культурно-історичний феномен, саме означення якого, як видається, виводить на поверхню приховану тенденцію – маємо на увазі «Голівуд на березі Чорного моря». Але нас цікавитиме не сам трактат, який уже має належну інтерпретацію дослідників, не згаданий феномен, скрупульозний аналіз якого представлений, зокрема, і на попередній, і на цій конференції Валентиною Саєнко, але передовсім закономірність актуалізації тенденції, що виводить Чорне море на рівень провідних концептів української культурної свідомості, формує його виразний образ в українській художній культурі, адже цілком зрозуміло, що вони не могли з такою силою заявити про себе без відповідного ґрунту, без історії свого входження до цієї свідомості, вписування у відповідні тексти.

На початку ХХ ст. ми з подивом констатуємо той факт, що освоєння Космосу дається людині легше, ніж освоєння водної стихії, яка, попри версію, що саме з неї людина вийшла, залишається для неї простором чужим, багаторазово і разом з тим мало звіданим і небезпечним. Якщо сушу людина узурпувала, то море продовжує зберігати свою суверенність. Плин човна чи суперкрейсера однаково символізують приреченість людини задовольнятися ковзанням поверхнею, не залишаючи слідів, –

¹ Олег Баган, *Юрій Липа: людина і мислитель*, Київ 1994, с. 33.

ілюзією панування. Але саме ця чужість і непідвладність породжують непереборну притягальність морської стихії, прагнення її антропоморфізації – не випадково уже архаїчна культурна свідомість уподібнює життя людини морю: концепт житейського моря зустрічається у шумерській, асиро-вавілонській, не кажучи вже про старогрецьку писемність та Біблію. І це не випадково, тому що подібна концептуалізація дозволяє людині певним чином привласнити зокрема і те, що привласненню не піддається.

Чорне море є одним із найбільш обжитих морів. На його берегах з давніх-давен мешкали різні племена і народи: не вдаючись до історичних глибин, можемо констатувати, що сьогодні Чорне море омиває береги України, Румунії, Болгарії, Росії, Туреччини, Абхазії і Грузії. Кожен народ бачив і бачить море по-своєму і по-своєму привласнює. Культурне привласнення Чорного моря українцями сягає у глибину тисячоліть, тому цілком закономірною постає одна із його історичних назв – море Руське, яку зустрічаємо в літописах від 858 до 1485 років, а також в арабських джерелах 10–12 століть (між іншим, виразним є і те, що східні географи Руським морем називали й Азовське). Знаємо і те, що Аскольд у IX столітті неодноразово здійснював морські походи на Візантію.

Тут виникає потреба конкретизувати, що ми маємо на увазі, говорячи про культурне привласнення. Воно, як і в інших випадках, передбачає пряму фізичну акцію, яка має супроводжуватись послідовною не менш інтенсивною духовною інтервенцією, у нашому випадку другий момент тяжіє до виразного домінування. Культурне привласнення – це процес актуалізації концепту через його співвіднесення з певними реаліями і породження у творчій практиці окремої людини художнього образу як способу єднання фізичного і ментального світів. Саме закріплення актуалізованого концепту художнім образом і фіксує культурне привласнення.

Особливу роль у цьому процесі відіграє фольклорна традиція, оскільки в ній колективне несвідоме достатньо безпосередньо заявляє свій досвід. Усна народна творчість одночасно істотно вільна (порівняно з усвідомленим авторством) від культурних стереотипів, і в той же час активно їх формус. Грубо кажучи, якби український фольклор не знав Чорного моря, то напевно ми говорили про Чорноморську доктрину в широкому сенсі цього поняття сьогодні.

Українська людність то віддалялась, то наближалась до Чорноморських берегів, але саме концепт і образ моря в піснях і думках заявляв її права на нього. Не наше завдання перераховувати зараз конкретні випадки, але звернемо увагу на наступну закономірність. Вживання повної сучасної назви «Чорне море» поступається згадкам просто про море, до якого в більшості випадків додається епітет сине. Це можна трактувати і як те, що для українців всі моря уподібнювались до їхнього єдиного, рідного моря, і як те, що означення сине по суті є не тільки сталим фольклорним

епітетом, але еквівалентом до означення чорне. Сприйняття і ставлення до кольору архаїчне і сучасне має свої нюанси. Глибинний візіонер, що мав особливий зв'язок з колективним несвідомим, Тарас Шевченко в одному з віршів напише:

А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве,
І досі меж ним
Тихо, пишно походжаєш?
І тими очима,
Аж чорними – голубими,
І досі чаруєш
Людські душі?²

Шевченкознавці не перестають дивуватись такому баченню поета, але видається, що чорний – синій – голубий це та кольорова гама, яка складала певну єдність, приховану від сучасної людини (отже, чи таким уже тривіальним є відомий усім одеситам рядок: «...самое синее в мире Черное море мое»). У цьому контексті сама назва моря – Чорне – постає значно старшою, оскільки може бути потрактована як Чорне море є саме море, оскільки всі моря є синіми, голубими, чорними, що цілком узгоджується з історією його виникнення, коли озеро перетворилося на море. З нашою версією узгоджується і той факт, що зазначене накладання характерне для більш ранніх зразків усної народної творчості, коли концепт «житейське море» і образ моря інколи важко розрізнити, а от у пізніших зразках маємо уже більш виразні і симптоматичні приклади формування народно-поетичної образності на основі ландшафтної конкретики, коли концепт, потрапляючи у відповідну художню ситуацію, а відтак і систему, самоорганізується у художній образ.

Звернемось у зв'язку зі сказаним до такого прикладу: досить часто у народній творчості море згадується в єдності з лиманом, утворюючи певне ціле: «Із-за моря та й із-за лиману віє вітер неподалу». Лиман єднає море і степ, ріку і море, лиман легше привласнити-обжити, він, врешті-решт, безпечніший. Але ландшафтна конкретика концептів в художній ситуації повторюваності, вкорінюючись у культурну свідомість, починає працювати в алгоритмі художнього образу, тим більше, коли авторська інтуїція синхронізована з відповідною установкою.

Брате мій, наречений Іваном!
Нашо рятував мене? Біда.
Кажуть, десь далеко за лиманом
море є – одним лицем вода³

² Див.: <http://taras-shevchenko.in.ua/virshi/gz.html>.

³ Див.: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kostenko-lina/281-lina-kostenko-marusya-churaj>.

– говорить Маруся Чурай з одноіменного роману у віршах Ліни Костенко.

Не менш важливо і те, що ряд фольклорних сюжетів – наприклад, про Марусю Богуславку – трактує море як межу, перепону, як кордон двох світів – свого і чужого, що, безперечно, посилює символічне, отже, і образне начало. Таким чином, народно-поетична свідомість достатньо активно використовує потенціал концепту море, витворюючи певну світоглядну систему, що саме по собі уже працює на образний алгоритм.

Культурна свідомість передбачає різноспрямоване привласнення моря як простору. В українській культурі цей процес виразно позначений «художнім ухилом». Економічно, політично, врешті-решт й науково Чорне море в імперській Росії було відторгнуте, вирізане з української культурної свідомості, адже у цих, як і в інших, сферах панувала російська мова. Тому привласнення реалізовувалось гловно українською літературою.

Принципове значення у розумінні нашої теми має усвідомлення того, що українська культурна свідомість на етапі колоніального існування нації втрачає свою повноту. У XIX столітті формується її художньо-літературний акцент – не випадково ідеологія того та й пізнішого часу, за небагатьма виключеннями, міцно пов'язана з літераторством. В якийсь момент література, українське слово, починає уособлювати українську культуру – решту привласнює імперія. Попри все, глибинні тенденції і потаємні смисли живуть власним життям. Якщо українці обжили чорноморські береги, прихистком вільного життя стали для них лимани, а пісня і дума увічнили цей зв'язок, то імперія знає один шлях привласнення – завойовництво. Але парадокс полягає в тому, що без українців привласнити Чорне море вона не може. Після зруйнування Січі утворюється Чорноморське козацтво, яке і здобуває імперії, те, що вона назве Новоросією. На повернених не собі, а імперії землях, українці, як може здатись, втрачають Чорне море зі свого культурного овиду. Але це не так. Опустимо тут навіть добу романтизму, згадавши лише «Гамалію» Тараса Шевченка, підтекст його послання «До Основ'яненка» тощо, а наведемо такий симптоматичний приклад. 1888 року Нечуй-Левицький пише повість «Над Чорним морем», – і справа тут не стільки в тому, що у назві фігурує Чорне море, а в тексті маємо його пейзажі, скільки у виявленні світоглядної тенденції. Це твір про українську інтелігенцію, про необхідність її європейської орієнтації.

Слова європейці, європейський, Європа належать до знакових у текстах І. Нечуя-Левицького, – зазначає дослідниця Людмила Мялковська, – і набувають символічного значення, оскільки для ідіостилію письменника показовий мотив зв'язку України з Європою взагалі та зв'язку української інтелігенції з європейським світом зокрема⁴.

⁴ Див.: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Kuls/2011_75/Mjalkov.pdf.

По суті Нечуй-Левицький – «артист зору» і «всеобіймаюче око України» як влучно потрактував його Іван Франко – повертає в українську культурну свідомість один з принципових її концептів та образів – Чорне море – але уже на новому ідеологічному рівні.

Тому не випадково своєрідний вибух чорноморської мариністики стається в нашій літературі саме в кінці XIX – на початку XX століття. Так, про мариністику, наприклад, Лесі Українки і Михайла Коцюбинського уже написано чимало, але для нас важливим є те, що розгортається образ моря як в епосі, так і в ліриці, при цьому пануючою стильовою домінантою виступає імпресіонізм, що, з одного боку, зумовлювалось природною «пейзажністю» національного погляду на світ, а, з другого, синхронізувало художню практику українських письменників з європейськими тенденціями. Саме в цей час знаходить своє оформлення і властиве нашій літературі превалювання ліричної стихії у словесному привласненні моря, що узгоджується з індивідуалізмом натури українця. Саме індивідуальне споглядання і переживання зіштовхується в епосі з необхідністю відсторонення, тоді як лірика передбачає віднайдення внутрішньої спорідненості двох стихій: стихії моря та стихії людської природи.

Говорячи про привласнення культурною свідомістю концепту і образу, маємо розуміти, що це процеси не однотипні. Концепт входить до культури, літератури як імпульс реально зумовленої потреби, осмислення людиною себе у цьому світі, функціонування в культурній свідомості концепту і є привласненням світу у його фізичних вимірах, тоді як образ – іпостась духовна, він не привласнює, але творить. Важко уявити культурну свідомість, в якій привласнення, у прямому сенсі цього слова, поглинає творення, але без першого немає і другого. Особливо виразно це демонструє наш випадок. Море не належить нікому, воно не належить людині. Оперуючи концептом, його можна поділити на економічні зони, уподібнюючи до суші, але, тільки творячи образ, суверенність, непідвладність моря людині дається взнаки, зокрема і в такому питанні як національний образ моря. У 1886 році Клод Моне напише свої знамениті «Скелі в Бель-Іль» (те, що скелі не в Чорному морі будемо вважати прийнятною похибкою), а 1902 року в акварелі «На камені» Коцюбинський змусить нас побачити як:

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімалися із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну⁵.

⁵ Див.: http://www.ebk.net.ua/Book/buunt/ukr_lit_tvory/part2/206_01.htm.

Подібність цих зображень на перший погляд засвідчує наднаціональний характер образу моря, але справа полягає в тому, що привласнення стихії можливе тільки у зустрічі з іншою стихією. Національний менталітет, національна мова, стихія національного чуття, відкрита іншому, вбираючи в себе різноманіття світу, привласнюють його і адресують власній культурі. Повнота культурної свідомості, зокрема у нашому аспекті, виявляє себе у здатності оперувати і експериментувати з концептом, у дарі образного бачення та його художнього втілення, що виразно демонструє українська художня культура XX і початку XXI століття.

Окрему сторінку української літературної мариністики XX століття становить творчість одеських письменників. Загалом ця тема настільки широка, що потребує окремої розмови, ми ж зараз зауважимо принципову тенденцію, яка полягає у невинному зростанні української складової. Певна лібералізація суспільного життя початку минулого віку відразу з'ясувала українське єство Одеси, заглушити яке не вдалося і радянській владі. У нашому контексті звертає на себе увагу плеяда талановитих митців, що прийшли в літературу у 50 – 60 роках. Це і Євген Бандуренко, і Володимир Гетьман, пізніше – Борис Нечерда, Тарас Федюк, Дмитро Шупта, у творчості яких зі стихії ліричного переживання народжується образ морської стихії, образ Чорного моря в його національній специфіці. Зауважимо, що цікаво було б у цьому контексті прослідкувати «український слід» в російськомовній мариністиці, наприклад, у Костянтина Паустовського, Валентина Катаєва, Юрія Трусова чи Івана Гайдаєнка.

Загалом маємо брати до уваги, той факт, що, говорячи про присутність в культурній свідомості образу та концепту моря, необхідно пам'ятати про їхню органічну спорідненість з відповідниками землі, серед яких першість належить образам та концептам степу і міста. Розуміючи, що це уже тема окремої розмови, зауважимо тільки один момент сьогодення. Як відомо, в процесі декомунізації українські міста отримують інші назви. Супутник Одеси Іллічівськ став Чорноморськом, хоча ця місцевість мала і ряд історичних назв, серед яких Сухий Лиман отримав художнє буття в одному з творів Валентина Катаєва. Як видається, вибір на користь саме Чорноморська обумовлений не тільки свідомими розрахунками, але і стратегією культурної інтенції, яка передбачає не тільки збереження історичної традиції, але й утвердження за допомогою нових назв істотних смислів.

Таким чином, те, що ми окреслили як присутність в культурній свідомості образу та концепту моря, концентруючись у сфері художнього, разом з тим істотно виходить за його межі. Саме це пояснює особливе становище мариністики у мистецтві. Її можна назвати темою, напрямком, сферою творчої діяльності, але жодна з цих чи інших дефініцій не вичерпує її природи, будь-які формальні видові обмеження мариністикою

не приймаються, оскільки вона висловлює трансгресивну сутність художнього.

А насамкінець зауважимо: є історична обумовленість того, що українська ідеологія в найширшому сенсі цього слова, виростала на художньому ґрунті. Якщо це було природно для доби романтизму, то у добу виокремлення власне політичного життя подібний зв'язок може вказувати і на певні «практичні негаразди», але одночасно він надає їй трансісторичності, і написана 1941 року «Чорноморська доктрина» Юрія Липи, визначаючи одвічну неподільність України і Чорного моря, метафорикою самої назви констатує принциповий вектор культурної свідомості, що програмує буття нації у її державотворчому поступі.

Бібліографія

- Баган Олег. *Юрій Липа: людина і мислитель*, Київ 1994. – с. 33.
- King Charles, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006.
- King Charles, *Odessa. Geniusz i śmierć w mieście snów*, Wołowiec 2016.

Oksana Szupta-Wiazowska
Odessa

"BLACK SEA DOCTRINE": THE IMAGE AND CONCEPT OF THE BLACK SEA AT THE UKRAINIAN CULTURAL CONSCIOUSNESS

Summary

The title of the article is related to the Black Sea doctrine which was formulated by Yuri Lypa in the first half of the 20th century. The use of the term in this meaning has metaphorical sense. It is not a political pragmatics, but the algorithm of cultural appropriation and operation in the cultural consciousness of the national concept and the image of the Black sea. Cultural appropriation is understood by the author not only as the direct physical action, but also as the fact that it has to be consistently followed by equally intense spiritual intervention that tends to clear dominance. Cultural appropriation is the process of updating the concept through its correlation with certain realities and the generation of individual artistic image in creative practice as a means of unification of physical and mental worlds. This consolidation of the actualised concept together with the creative image captures the cultural appropriation.

It is clear that cultural appropriation is a long historical process. That is why it's natural to seek its origin in such field of spiritual and creative human being as folklore. The importance of the folk tradition is emphasized by the fact that its sufficient collective unconsciousness immediately declares its experience. Folklore is simultaneously substantially free (compared to conscious authorship) of cultural stereotypes, and at the same time it shapes them actively. Thus, if Ukrainian folk was not connected with the Black Sea, we wouldn't talk about the Black Sea doctrine in its broadest sense nowadays. Ukrainian humanity either moved away from or approached to the Black Sea coast. But at the same time the concept and image of the sea in songs and ballads claimed its rights on it. Taking in the consideration of different folklore samples gives

the possibility to conclude that people's poetic consciousness uses the potential of the concept of the sea rather actively, creating a certain ideological system, which in itself works on figurative algorithm.

However, it's admitted that cultural consciousness anticipates appropriation of the sea space in different directions. In our case, this process is clearly marked with the "artistic slant." Economically, politically, finally and scientifically the Black Sea in Imperial Russia was rejected, cut from Ukrainian cultural consciousness, as in these, as in other areas, Russian language dominated. Therefore, the assignment was realized mainly by the Ukrainian literature. Referring to the experience of Taras Shevchenko, Nechui-Levitsky, Lesya Ukrainka, Mihaylo Kotsiubynskyi, Lina Kostenko's creative practices, the author concludes that the national mentality, national language, the element of national flair is open which makes it possible to absorb the diversity of the world, assign it and address the own culture.

Completeness of the cultural consciousness manifests itself in the ability to operate and experiment with the concept, in the vision of the creativity and its artistic realization. This is clearly demonstrated in the Ukrainian artistic culture of the 20th and early 21st century.

Key words: cultural awareness, cultural appropriation, concept, character, Ukrainian folklore, Ukrainian literature, the Black Sea.

Ключові слова: культурна свідомість, культурне привласнення, концепт, художній образ, український фольклор, українська література, Чорне море.

ОКСАНА ШУПТА-В'ЯЗОВСЬКА, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Займається проблемами художнього часу та простору, українського модернізму к. XIX – п. XX ст., вивченням творчості Тараса Шевченка. Автор ряду статей, серед яких можна назвати: Рівень моделі в структурі художнього часу // Проблеми сучасного літературознавства. – Одеса, 1998. – Вип. 2. – С. 18-25; Художнє сновидіння як тип художнього мислення // Сучасні літературознавчі студії. – К., 2004. – С. 161-167. Поезія Тараса Шевченка періоду заслання і проблеми психології творчості // Шевченкіана Одещини. – Одеса: «Друк», 2006. – С. 166-189; Феномен підтексту: парадокс визначення // Історико-літературний журнал. – 2010. – №17. – с.160 – 163; Феномен художнього та проблема його повноти / О. Г. Шупта-В'язовська // Пробл. сучас. літературознавства. – Одеса, 2015. Вип. 21. – С. 92 – 97.